

به نام خدا

عنوان مقاله: بررسی تمکین زوجه در خانواده

محقق: فاطمه زارعیپور

استاد راهنما: سرکار خانم ترابی

تاریخ ارائه: ۱۴۰۱

یکی از اثرات مهمی که ازدواج به همراه دارد و مسئولیتی که روی دوش زن و مرد قرار می گیرد مسئله تمکین است . یکی از عواملی که باعث استوار شدن زندگی خانواده می شود تمکین همسر است . عموماً تمکین را فرمان پذیری زن از شوهر میدانند . این مقاله به تحقیق و بررسی درباره حقوق و تکالیف زوجه و موضوع تمکین به عنوان یکی از وظایف مهم زوجه در مقابل همسرش و نشوز زوجه پرداخته می شود. این پژوهش برای کمک به استحکام بیشتر خانواده ها و کمتر شدن آمار طلاق و از هم پاشیدن خانواده ها ضرورت دارد و باعث آگاهی بیشتر زوجه در مقابل همسرش می شود . در این پژوهش از روش کتاب خانه ای استفاده شده است .

در این تحقیق به این سوال مهم پاسخ داده می شود که زوجه برای تمکین چه وظیفه ای بر عهده دارد یا وظایف زوجه در این خصوص از نظر مبانی فقهی چیست ؟ تاثیر تمکین زوجه در استحکام بنیان خانواده و وظایف اختصاصی زوجه و حدود آن در این پژوهش از دیدگاه مبانی فقهی نیز مورد بررسی قرار میگیرد.

کلیدواژه : □

تمکین ، خانواده ، تمکین عام ، تمکین خاص

سوال اصلی : تمکین زوجه در خانواده چگونه است؟

سوالات فرعی :

۱. کلمات و مفاهیم واژه ی تمکین را توضیح دهید ؟
۲. ادله ی جواز یا عدم جواز برای تمکین زوجه چیست؟

معمولاً در دعوا هایی که در دادگاه خانواده مطرح می شود یکی از دلایل اختلاف زن و شوهر است عدم تمکین است. همین که زن و مرد ازدواج کردند و روابط زوجیت بین آنها به وجود آمد حقوق و تکالیف زوجین در مقابل همدیگر برقرار می شود که یکی از این حقوق و تکالیف تمکین است.

درست است که انجام این وظایف بیش از همه چیز به تفاهم میان دو طرف و میزان علاقه آنان به زندگی بر می گردد؛ اما گاهی نیاز است که قانون نیز انجام این وظیفه را مورد حمایت و نظارت خود قرار بدهد و برای عدم انجام آن ضمانت اجرایی را تعیین کند. درواقع به محض اینکه عقد نکاح بین زن و مرد برقرار شد زن و شوهر موظفند که در روابط خود یکسری تکالیف قانونی و شرعی را رعایت کنند. همانطور که گفتیم یکی از این وظایف تمکین است. به لحاظ عرفی، غالباً واژه تمکین را برای زنان استفاده می کنند. یعنی زن موظف است در مقابل شوهر خودش به یک سری از وظایف پایبند باشد و حقوق شوهر خود را رعایت کند. اما محدود کردن تمکین در رابطه با زنان صحیح نیست؛ چرا که مردان نیز در رابطه با همسر خود وظایفی دارند و موظف به رعایت آنها در حق همسر خود هستند. یعنی علاوه بر اینکه زن باید از مرد تمکین نماید، شوهر نیز موظف به انجام وظایف زناشویی می باشد. با وجود گستردگی مباحث در خصوص این موضوع، این پژوهش به بررسی برخی از مباحث تمکین زوجه می پردازد.

همان گونه که گفتیم، زن و مرد موظف هستند تکالیف خود را در برابر یکدیگر انجام دهند و با یکدیگر حسن معاشرت داشته باشند. در غیر این صورت، عدم تمکین هر یک از زوجین، مصداق نشوز تلقی شده و منجر به پیامد هایی برای آنان می شود. در واقع، نشوز را می توان به معنای عدم تمکین یا عدم ایفای هریک از وظایف و تکالیف میان زوجین دانست، که در اینجا نشوز زوجه مد نظر است.

پس از اینکه دانستیم عدم تمکین به چه معنا است به آثار آن می پردازیم.

__ حقوق خانواده، دکتر سید حسین صفایی و دکتر اسدالله امامی پاییز ۱۴۰۰، جلد اول، چاپ ششم، در کتاب مختصر حقوق خانواده در مورد مطالبی مانند حضانت، نفقه و تمکین ... صحبت می شود.

__ عدم لزوم تمکین عام در صورت تامین انحصاری نفقه توسط زوجه، نوشته ی نسرين کریمی ، بهار

و تابستان ۱۳۹۷ ، این مقاله به لزوم اذن زوج برای خروج زن از منزل و نشوز و تمکین پرداخته است.

__ مقاله تمکین و نشوز در فقه و قانون ، مهدی مهریزی، اردیبهشت ۱۳۷۸، مجله پیام زن ، شماره ۸

، این مقاله تأملی بر ابعاد مبحث تمکین و نشوز به عنوان یکی از مباحث حقوق خانواده

داشته و در تبیین برخی زوایای مبهم آن میکوشد.

__ نشوز زوجه در فقه و حقوق با رویکردی بر آرای امام خمینی ، نویسنده سید محمد موسوی

بجنوردی و سید شهناز حسینی، بهار ۱۳۹۵، نشریه متین ، این مقاله تأملی به ابعاد این مسئله داشته

به بیان برخی مباحث مبهم آن از جمله وظایف زوجه در مقابل زوج، گستره این وظایف و

مصادیق نشوز و مسائل پیش آمده در مورد آن پرداخته شده است.

__ مقاله نگاهی به گستره ی فقهی حقوقی تمکین و موارد موجه بودن عدم آن در حقوق ایران و فقه مذاهب خمس

سید محسن آریز . ۱۳۹۹. این مقاله تمکین را در فقه و حقوق ایران بررسی کرده است وبا نگاهی اجمالی به نظر

فقههای مذاهب پنج گانه به مقایسه ان ها پرداخته است .

فصل اول : مفاهیم

" تمکین " یک واژه های فقهی است که معمولاً در بحث نکاح مورد استفاده قرار می گیرد و یکی از حقوق زوج بر عهده زوجه تمکین زوجه است.[۱]

از جمله وظایفی که بر اساس شرع و قانون بر عهده زن و مرد قرار دارد ، تمکین کردن می باشد . تمکین در لغت به معنی الزام و اجبار است . در عرف زمانی که از تمکین سخن گفته می شود ، بیشتر تمکین خاص از جانب زن بنظر می آید . اما در واقع تمکین ، تکلیفی دو جانبه است که بر عهده زن و مرد قرار دارد . با دقت در مواد قانون مدنی و مقررات شرعی ، می توانیم انواع تمکین را شامل تمکین عام و تمکین خاص بدانیم . تمکین عام ناظر بر ریاست و مدیریت مرد در خانواده است و تمکین خاص در خصوص وظایف زناشویی است .

همانطور که گفتیم یکی از تکالیف زوجین در مقابل یکدیگر این است که از هم تمکین کنند . نقطه مقابل تمکین زن ، نشوز است که به معنای آن است که زن و مرد در مقابل یکدیگر تمکین نکرده باشند . البته اصطلاح نشوز را بیشتر در مورد زنان به کار می برند ، اما از آن رو که هر دوی زن و مرد موظف به تمکین در برابر هم هستند ، عدم تمکین از جانب هر دوی آنها نشوز نام دارد .

تعریف تمکین در لغت:

تمکین در لغت از ریشه "مَكَّن و یمکن" می آید . تمکین در لغت به معنی اختیار دادن به دیگری است این واژه در ابواب مختلف فقه کاربرد دارد و به معنی تبعیت و پیروی و اطاعت نیز می باشد .

تعریف تمکین در اصطلاح :

تمکین در عرف به معنی اطاعت زن از شوهر در روابط زناشویی و امور زندگی است .

تعریف زوجه در لغت :

زوجه از ریشه " زوج " به معنی " جفت " و " وصل شدن " و " جفت شدن " است . واژه ی زوجه در مقابل زوج قرار میگیرد و به معنی همسر شوهر است . [۲]

تعریف زوجه در اصطلاح :

زوجه در اصطلاح به معنی همسر و زن شوهردار می باشد . مرد و زنی که به وسیله ی عقد نکاح به زوجیت یکدیگر در می آیند و هم خانه میشوند ، به این زن ، زوجه و به مرد ، زوج میگویند .

تعریف خانواده در لغت و اصطلاح :

" خانواده " در لغت به معنی " خاندان و دودمان و تبار " است . در اصطلاح خانواده به معنی مجموعه افراد دارای پیوند سببی یا نسبی که در زیر یک سقف زندگی می کنند، می باشد . [۳] خانواده کوچک ترین نهاد اجتماعی است که اعضای آن شامل مرد و همسرش و فرزندان شان میشود ، که در کنار یکدیگر زندگی می کنند و این نهاد کوچک منبع پرورش و تربیت نسل جدید جامعه می باشد.

پانویس

- 1 . جمعی از پژوهشگران زیر نظر سید محمود هاشمی شاهرودی، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیه السلام ، جلد ۲
- 2 . لغت نامه دهخدا . ۱۳۷۴
- 3 . فرهنگ معین . محمد معین . ۱۳۵۱

حیض و نفاس ، چنانچه زن در این دوران از رابطه ی جنسی امتناع کند ، با توجه به این که این امتناع با عذر شرعی انجام گرفته است ، ناشزه محسوب نمی‌شود و حق نفقه ی او باقی خواهد ماند . [۱۶]

۴. احرام

یکی دیگر از مواردی که به عنوان مانع مشروع برای امتناع زوج از تمکین خاص مطرح می گردد زمانی است که زوج استطاعت مالی برای انجام حج واجب پیدا نماید در این حالت بر او واجب است که حج را به جا آورد و برای زنی که حج به او واجب شده اجازه شوهر شرط نیست و باید به حج برود و شوهرش راضی نباشد البته بهتر است که رضایت شوهرش را نیز به دست آورد . وقتی که زن یا شوهر در حال احرام باشند ، در این صورت معاشرت با زنان چه از طریق نزدیکی با آن یا بوسیدن و لمس کردن یا چه نظر انداختن به شهوت بلکه هر نوع لذت بردن و کام گیری از آنان ممنوع است . پس زوجه در این زمینه مجاز به عدم تمکین است .

۵. انجام واجبات

یکی دیگر از موانعی که به عنوان مانع مشروع برای امتناع از تمکین مطرح می‌گردد انجام واجبات است که البته در مورد زوجه بیشتر مصداق پیدا می‌کند این مسئله زمانی مطرح می‌شود که زوجه برای انجام واجبی شرعی مجبور به نافرمانی از شوهر خود می گردد از جمله این موارد که در کتب فقهی از آن به عنوان عذر موجه امتناع زوج از تمکین نام برده شده است روزه ماه رمضان و اعتکاف واجب است .

۶ . خوف ضرر بدنی ، مالی و شرافتی

اگر بودن زن و شوهر در یک منزل در برگیرنده ی خوف ضرر بدنی ، مالی یا شرافتی برای زن باشد زن میتواند مسکن جداگانه اختیار کند و در صورت ثبوت مظنه ضرر مزبور محکمه حکم بازگشت به منزل شوهر نخواهد داد و مادامی که زن در بازگشت به منزل مزبور معذور است و زن مجاز به عدم تمکین است ، نفقه بر عهده شوهر خواهد بود .

پانویس

- 14 . نجفی ، محمد حسن ، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام ، جلد اول ، قم ، جامعه مدرسین قم ، ۱۳۸۷ .
- 15 . موسوی خمینی ، سید روح الله ، تحریر الوسیله ، جلد دوم ، چاپ دوم ، قم ، دار العلم ، بی تا ۳۱۴
- 16 . مرتضوی لنگرودی ، سید محمد حسن ، رساله توضیح المناسک حج عمره ، چاپ اول ، دفتر آیت الله سید محمد حسن مرتضوی لنگرودی ، ۱۴۲۳ .

ب : موارد مالی موجه بودن عدم تمکین

در مبحث اول موارد مشروع امتناع زوجه از تمکین که جنبه ی غیرمالی بود ، بررسی شد . برخی دیگر از مواردی که اجازه امتناع از تمکین را می‌دهند مسائلی هستند که جنبه مالی دارند این موارد در زیر بررسی می شوند .

۱ . ضرورت تامین معاش

یکی از مصادیق تمکین شوهر به زن خود تامین مخارج روزمره زندگی او است همانگونه که امام صادق علیه السلام فرمود خداوند رحمت کند بنده ای را که به نیکی با زوجه اش رفتار کند زیرا که خداوند عزوجل اختیار زن را به دست او سپرده و او را نفقه خور مرد قرار داده است .

پرداخت نفقه در صورتی است که زوجه دائمه باشد و در این صورت پرداخت نفقه بر مرد واجب است. از نظر فقهی در صورتی که زن نسبت به شوهر تمکین داشته باشد ولی شوهر به وظیفه خود عمل نکند برای زوج چند راهکار وجود دارد یکی اینکه زوجه میتواند به حاکم رجوع کند و حاکم میتواند شوهر را وادار به پرداخت نفقه کند ، حتی حاکم میتواند اموال شوهر را برای تامین نفقه زوجه بفروشد . دومین راهی که زوجه میتواند انجام دهد این است که خود به قدر احتیاجش از اموال شوهر بردارد . یکی دیگر از راهها این است که زوجه خود برای امرار معاش خود تلاش کند و به کسب روزی مشغول شود و در زمان تلاش برای تامین معاش، اطاعت نمودن از شوهر برایش واجب نمی باشد .

۲. حق حبس

در ماده ۱۰۸۵ قانون مدنی آمده است که در صورتی که مهریه زوجه حال باشد زوجه میتواند تا زمانی که زوج مهریه را پرداخت نکرده است تمکین نکند، به این حق در کتب حقوقی به عنوان حق امتناع زوجه یا حق حبس یاد شده است . مهر می تواند حال یا مؤجل باشد اگر مهریه حال باشد زوجه میتواند بلافاصله پس از عقد مهریه را مطالبه کند و زوج نیز موظف است که آن را سریعاً پرداخت کند و اگر زوج از پرداخت مهریه خودداری کند، زوجه میتواند قبل از هرگونه نزدیکی نسبت به استماعات زوج تمکین نکند.

آیات و روایات تمکین :

در آیه ۳۴ و ۱۲۸ سوره نساء، از نشوز سخن آمده است: اولی درباره نشوز زنان است و دومی درباره نشوز مردان است، آیه ۳۴ سوره نساء:

...وَاللَّاتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاضْرِبُوهُنَّ فَإِنْ أَطَعْنَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلاً إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيماً كَبِيراً [۱۷] ... و زنانی را که از نافرمانی آنان بیم دارید، [نخست] پندشان دهید و [بعد] در خوابگاهها، از ایشان دوری کنید و [اگر تأثیر نکرد] آنان را بزنید؛ پس اگر شما را اطاعت کردند، [دیگر] بر آنها هیچ راهی [برای سرزنش] مجوید، که خدا والای بزرگ است .

پانویس

سوره نسا آیه ۳۴ . 17

شان نزول آیه ۳۴ نساء:

بهگفته مفسران، آیه ۳۴ سوره نساء درباره یکی از اصحاب پیامبر اسلام(ص)، به نام سعد بن ربیع و همسرش نازل شده است. [۱۸] همسر سعد نسبت به او نافرمانی کرده و سعد او را کتک زده بود. به همین دلیل، همراه پدرش نزد پیامبر (ص) رفت و از کار سعد شکایت کرد. پیامبر(ص) دستور به قصاص داد، اما او از قصاص چشم پوشید و این آیه نازل شد. [۱۹]

آیه ۳۴ از نشوز زن و وظیفه مرد در برابر آن سخن می‌گوید. فقیهان بر اساس این آیه، فتوا داده‌اند که در صورت نشوز زن، مرد در مرحله اول، باید او را نصیحت کند. اگر فایده نداشت، در بستر به او پشت کند یا بسترش را از او جدا کند. چنانچه این روش هم مؤثر نبود، او را به‌صورت خفیف، تنبیه بدنی کند. [۲۰]

آیه ۱۲۸ سوره نساء:

وَإِنْ امْرَأَةٌ خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا نُشُوزًا أَوْ إِعْرَاضًا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يَصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحًا وَالصُّلْحُ خَيْرٌ وَأُخْضِرَتِ الْأَنْفُسُ الشُّحَّ وَإِنْ تُحْسِنُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا. [۲۱]

و اگر زنی از شوهر خویش بیم ناسازگاری یا رویگردانی داشته باشد، بر آن‌دو، گناهی نیست که از راه صلح با یکدیگر، به آشتی گرایند؛ که سازش بهتر است. و [لی] بخل [و بی‌گذشت بودن]، در نفوس، حضور [و غلبه] دارد؛ و اگر نیکی کنید و پرهیزگاری پیشه نمایید، قطعاً خدا به آنچه انجام می‌دهید آگاه است.

شان نزول آیه ۱۲۸ سوره نساء

بر پایه روایتی که در کتاب تفسیر قمی در شأن نزول این آیه نقل شده است، رافع بن خدیج از اصحاب پیامبر (ص)، دو همسر داشت که یکی از آنها مسن و دیگری جوان بود. بر اثر اختلافاتی، همسر مسن خود را طلاق داد و در زمان عده به او گفت اگر بخواهی، با تو آشتی می‌کنم، به شرط اینکه اگر همسر دیگرم را بر تو مقدم داشتم اعتراض نکنی. اگر هم مایل باشی، صبر می‌کنم تا عده تمام شود و از هم جدا شویم. زن پیشنهاد اول را قبول کرد و با هم آشتی کردند. سپس این آیه نازل شد. [۲۲]

پانویس

سوره نسا آیه ۳۴	18
طبرسی، مجمع البیان، ۱۴۰۸ق، ج ۳، التراث العربی، ج ۳، ص ۱۸۹	19
شیخ طوسی، التبیان، دار إحياء التراث العربی، ج ۳، ص ۱۸۹	20
نجفی، جواهر الکلام، ۱۳۶۲ش، ج ۳۱، ص ۲۰۵-۲۰۷	21
آیه ۱۲۸ سوره نسا	22

۱۲

طبق دیدگاه مفسران و فقیهان شیعه و اهل سنت، «ضرب» در آیه ۱۲۸ سوره نساء، به‌معنای کتک‌زدن است. [۲۳] البته برای ضرب، شرایط و حدودی تعیین کرده‌اند؛ از جمله اینکه زدن تنها به‌انگیزه اصلاح و خالی از هر نوع انتقام‌جویی [۲۴] و خفیف باشد. [۲۵] با این حال، آیت‌الله معرفت قرآن‌پژوه معاصر، با استناد به شواهدی تنبیه بدنی زنان با چوب مسواک، نهی از زدن زنان و سفارش به حفظ کرامت آنان، معتقد است این آیه نسخ شده است. [۲۶]

از نظر او، در این آیه، از روش نسخ تمهیدی استفاده شده است. [۲۷] در این روش، شارع برای ریشه‌کن کردن برخی

رسوم جاهلی، ابتدا حکمی هماهنگ با جامعه تجویز می‌کند و سپس طی فرایندی، آن را نسخ می‌نماید. [۲۸]

نتیجه

در راستای پژوهش‌های صورت گرفته از طریق مطالعه منابع و کتب مختلف فقهی می‌توان گفت که یکی از آثار عقد نکاح تمکین زوجه از زوج می‌باشد به نحوی که اگر زوج بدون مانع مشروع از ایفای وظایف خود در مقابل زوج امتناع کند مستحق نفقه نخواهد بود بنابراین حکم اولیه مربوط به عقد نکاح لزوم تمکین زوجه از زوج می‌باشد، در مواردی زوجه از تمکین در برابر زوج معاف است و الزام تمکین ساقط می‌شود و عدم تمکین جایز می‌باشد، به عبارت دیگر مواردی وجود دارد که باعث سقوط نفقه زوجه نمیشود و زوجه ناشزه محسوب نمی‌شود، این موارد را میتوان موارد موجه امتناع از تمکین نامید، که به دودسته مالی و غیرمالی تقسیم می‌شوند. از جمله موارد غیر مالی میتوان به بیماری شوهر، بیماری زن به علت عیوب در اندام تناسلی، حیض و نفاس و ... و از جمله موارد مالی به ضرورت تأمین معاش به شرط بودن زوجه نزد زوج و حق حبس به شرط استفاده از این حق پیش از تمکین اشاره نمود.

پانویس

- 2 3 . قمی، تفسیر قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۱۵۴
- 2 4 . طبرسی، مجمع‌البیان، ۱۳۷۲ش، ج ۲، ص ۶۹
- 2 5 . نجفی، جواهرالکلام، ۱۳۶۲ش، ج ۳۱، ص ۲۰۷؛ خوانساری، جامع‌المدارک، ۱۳۶۴ش،
- 2 6 . معرفت، شبهات وردود حول القرآن الکریم، ۱۳۸۸ش، ص ۱۵۸.
- 2 7 . معرفت، شبهات وردود حول القرآن الکریم، ۱۳۸۸ش، ص ۱۵۸.
- 2 8 . احمدی‌نژاد، فاطمه و دیگران، «معناشناسی نسخ تدریجی، مشروط و تمهیدی از منظر آیت‌الله معرفت»، ص ۱۸

منابع

- 1 . قرآن کریم
- 2 . جمعی از پژوهشگران زیر نظر سید محمود هاشمی شاهرودی، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم‌السلام، جلد ۲،
- 3 . طبرسی، مجمع‌البیان، ۱۴۰۸ق، ج ۳، التراث العربی، ج ۳،

4. شیخ طوسی، التبیان، دار إحياء التراث العربی، ج ۳،
5. نجفی، محمد حسن، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، جلد اول، قم، جامعه مدرسین قم، ۱۳۸۷.
6. قمی، محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه، من لا یحضره الفقیه، جلد پنجم، قم، جامعه المدرسین فی الحوزة العلمیه قم موسسه النشر الاسلامی، ۱۳۶۳.
7. طبرسی، مجمع البیان، ۱۳۷۲ ش،
8. شهید ثانی، زین الدین بن علی بن احمد عاملی، مسالک الافهام، جلد هشتم، چاپ اول، قم، ۱۴۱۳.
9. مکارم شیرازی، آیت الله، انوار الفقاهه فی احکام العترة الطاهرة (کتاب نکاح)، جلد سوم، چاپ اول، دارالنشر امان علی بن ابی طالب علیه السلام، ۱۴۳۳.
10. احمدی نژاد، فاطمه و دیگران، «معناشناسی نسخ تدریجی، مشروط و تمهیدی از منظر آیت الله معرفت»،
11. 1. دهخدا. لغت نامه. ۱۳۷۴.
12. 1. معین محمد. فرهنگ معین. ۱۳۵۱.
13. 1. مقاله نگاهی به گستره ی فقهی حقوقی تمکین و موارد موجه بودن عدم آن در حقوق ایران و فقه مذاهب خمس. سید محسن آریز. ۱۳۹۹.
14. 1. امامی، سید حسن، حقوق مدنی، جلد چهارم، چاپ ۱۶، تهران، کتاب فروشی اسلامیة، ۱۳۷۷.
15. 1. هاشمی شاهرودی، آیت الله سید محمود، فرهنگ فقه فارسی، جلد دوم و سوم، موسسه دایرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیه السلام، ۱۳۸۳.
16. 1. صفایی - امامی، سیدحسن - اسدالله. حقوق خانواده، دوم، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۱، ج ۱.
17. 1. خویی، فقه المومنان صراط النجاه، جلد یک، چاپ دوم، صفحه ۵۴۷، ۱۴۲۷.
18. 1. مرتضوی لنگرودی، سید محمد حسن، رساله توضیح المناسک حج عمره، چاپ اول، دفتر آیت الله سید محمد حسن مرتضوی لنگرودی، ۱۴۲۳.
19. 1. موسوی خمینی، سید روح الله، تحریر الوسیله، جلد دوم، چاپ دوم، قم، دار العلم، بی تا ۳۱۴.
20. 2. کاتوزکیان، دکتر ناصر، حقوق مدنی خانواده، جلد اول، چاپ ۱۳، انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۸.